

Kendi Yazdıkları Işığında Amerikan Misyonerlerin Harput'taki Faaliyetleri

American Missioners Activities in Harpoot with in the Light of Their Writings

Prof.Dr. Orhan KILIÇ^a

^aFırat Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, ELAZIĞ

Yazışma Adresi/Correspondence:
Prof.Dr. Orhan KILIÇ
Fırat Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, ELAZIĞ
okilic@firat.edu.tr

ÖZET Amerikalı misyonerler Anadolu'daki üslenme çalışmaları bağlamında 19. yüzyılın ortalarında Harput'a da gelmişlerdir. Harput'ta çeşitli düzeylerde okullar açmışlar ve Ermeni çocukları eğitmişlerdir. Eğitimin yanı sıra sağlık faaliyetlerinde de bulunmuşlar ve bir hastane açmışlardır. Harput'ta buldukları 50 yıldan fazla süre içerisinde Ermenileri kendi amaçlarına hizmet için eğitmişler ve Ermeni isyanlarının fikri aşamasının tamamlanmasına katkıda bulunmuşlardır. Buradaki faaliyetleri ile ilgili yazdıkları anılarında bu durum açık bir şekilde ifade edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Harput, Amerikan, Misyoner, Ermeni

ABSTRACT American missioner also came to Harpoot in the middle of 19th century in the scope of settlement effort to Anatolia. They established schools in different levels and they educated Armenian children. Beside the education activities they also executed health activities and established a hospital. With in the time of more than 50 years they settled in Harpoot they educated Armenians in the direction of their interest and they gave contributions to the intellectual stage of Armenian rebellion. This situation was clearly stated in the memories they wrote about their activities in Harpoot.

Key Words: Harpoot, American, Missioner, Armenian

Journal of Islamic Research 2007;20(4):476-491

Temel felsefesinde yayılcılık ve sömürü anlayışı olan emperyalizm, çeşitli şekillerde kendini gösterir. Hatta emperyalizmin görünen ve görünmeyen yüzü vardır. Siyaseten bir başka ulus-devleti hâkimiyet altına alıp bağlı bir devlet haline getirme, işin siyasî boyutudur ve bu durum emperyalizmin görünen yüzüdür. Siyasî emperyalizmin sürekli ve alt yapısının sağlam olması için, işin hazırlık safhasında, kültür emperyalizmi denilen boyutun tamamlanması gerekir. Kültür emperyalizmi çalışmaları ise emperyalizmin görünmeyen, bir başka ifade ile fark edilemeyen yüzüdür.

Bu aşama, en genel ifade ile hâkimiyet kurmak isteyen devletlerin kendi millî ve manevî değerlerini hâkim kılma sürecidir. Ancak günlük hayatın akışında, her zaman iç içe olunan alanlar içerisinde gizlendiği ve biraz da kanıksandığı için sonuçları hissedilip zararları görülene kadar fazla tepki çekmezler. Dil ve din en başta gelen iki önemli kültür öğesi olarak bu aşamada karşımıza çıkar. Bu iki temel kültür öğesinin hâkim kılınması için birtakım faaliyetler yapılması gerekir. Bu faaliyetlerin başında ise eğitim gelir.

Emperyalist devletlerin kendi millî ve manevî değerlerini hâkim kılması çalışmalarında başarı sağlamaları için bu değerlerin insanların günlük hayatlarında kendilerine birtakım avantajlar sağlayacağını göstermeleri gerekir. İnsanlar hastalandıklarında kaliteli bir sağlık hizmetini alırken, o hizmeti kendisine sunan kurumun çalışanlarının dini ve milliyeti ile başlangıçta ilgilenemeyebilir. Sahip olunan bilgi ve teçhizat donanımının kalitesi veya kullanılabilirliği insanların ilgisini çekebilir ve içten içe bir hayranlık duygusu yaratabilir. Yani, ilerde hedeflenen siyasi emperyalizminin yerleşmesi ve bir anlamda meşru gibi gösterilmesi veya muhatapınca algılanması için fikir metotların adaptasyonu sürecinin tamamlanması şarttır.

Bu açıdan ele alındığında emperyalist devletlerin bu alt yapıyı sağlama konusunda askerini göndermeden önce din adamını, sağlık görevlisini, bilim adamını ve eğitimcisini ilgili yere göndererek birtakım çalışmalar yürüttüğü görülür.

Kültür emperyalizminin birtakım vasıtaları vardır. Bunlardan en önemlisi misyonerlik faaliyetleridir. Misyonerlik faaliyetleri hiçbir zaman sadece Hıristiyanlığı yayma faaliyeti olarak algılanmamalıdır.¹ Bu şekilde algılanması durumunda, misyonerlik yapanların sadece din adamlarından ibaret olması gerekir. Ancak hedeflenen amaca ulaşmak için sadece din adamlarının yapacakları dinî propagandanın yeterli olamayacağı bir gerçektir. Bunun dışında sağlık, eğitim ve teknik alanlarda ilgili bölgelere gönderilen görevliler kendi ülkemillet veya devlet felsefelerini üstün kalma çalışmalarını yürütürler.

19. yüzyıldan itibaren her ne kadar hümanizm maskesi altında yapılmış olsa da siyasallaşmış misyonerler, eğitim ve sağlık alanında yoğun bir faaliyet gösterecekleri Osmanlı coğrafyasına gelmişler ve bütün Hıristiyan unsurları öncelikle kendi mezheplerine çekme sonra da Osmanlı'ya isyan etmelerinde etkin bir rol oynamışlardır.

■ MİSYONERLERİN ANADOLU'YA GELİŞLERİ VE TEŞKİLÂTLANMA FAALİYETLERİ

Türkiye'ye gelen ilk Protestan misyonerlerin İngiliz *British and Foreign Bible Society*'ye mensup oldukları ve bu teşkilâtın 1804'de kurulmasından sonra İzmir'den Anadolu içlerine misyonerler yollamaya başladığı bilinmektedir.²

İngilizlerin misyonerlik metoduyla işe başlayan Amerikalı misyonerler, 1819'dan itibaren Anadolu'ya

gelmeye başlamışlardır.³ Amerikan misyonerlerinin Osmanlı Devleti'ndeki okul projelerine teşebbüsü, 1825'den sonra A.B.D.'de meydana gelen ekonomik faaliyetlerin büyük ölçüde hızlanması neticesidir. Bu sebeple, 1820'den itibaren *American Board of Commissioners for Foreign Missions* adlı örgüt faal bir şekilde Osmanlı Devleti'ndeki çalışmalarına başlamıştır. Hem bu örgütün faal temsilcileri, hem de çok sayıdaki gizli komite, bu işi birlikte yürütmeye çalışmışlardır. İngiltere'den gelen *American Board* misyonerleri 14 Ocak 1820'de İzmir'e ayak basmışlardır.⁴

Önce mevcut Osmanlı müesseselerini incelemek için geniş çapta bir araştırmaya başvurulmuş ve yapılan çalışmalar sonucu, Osmanlı eğitim ve sağlık hizmetleri sistemi içerisine sızma çalışmaları başlamıştır. 1830 Dostluk ve Ticaret Anlaşması'nın imzalanmasından önce başlayan Türk-Amerikan münasebetleri bu anlaşma ile resmî ve hukukî bir zemine oturtulmuştur. Bu bağlamda, Amerikalı misyonerlerin Türkiye'deki üslenme çalışmaları 1830'dan sonra daha da bir ivme kazanmıştır.⁵

İlk aşamada Ermeni Gregoryen Kilisesi mezhep çatışması sebebiyle Protestan misyonerlere düşmanca davranmıştır. Ermeni Kilisesi ve Protestan misyonerlerin mücadeleleri sürerken, İngiltere araya girip Osmanlı Hükümeti'nden Protestan kilisesine resmen izin vermesini istemiştir. Bu iznin alınmasından sonra Protestan Ermeni toplumu varlığını hissettirmeye başlamıştır.

25 Haziran 1846'ya kadar, Amerikan misyonerler okullarını; Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni ve Rum cemaatleri arasında bulunan fakirlere ve Yahudi çocuklara hizmet etmek niyetiyle yönetiyorlardı. Ancak 1846'da bu cemaat ile aforoz uygulamasının savunucusu olan Ermeni Kilisesi'nin bütün kademeleri arasındaki sürtüşme iyice büyümüştür. Çünkü onlar kendilerini ayrı bir cemaat olarak tayin etmişlerdi. İstanbul'daki ilk Ermeni Protestan Kilisesi, bazı teşekküllere ve buna benzer Protestan kilise ve okul kiliselerine önderlik ediyordu. Küçük Asya'nın birçok kısmında misyonerlik hareketini başlatan Protestanlar Birliği'ne bu topluluklar katıldılar.⁶

1847 yılında faaliyetlerin geniş bir sahaya yayılması sonucu, bu geniş sahanın sadece İstanbul'dan yönetimi güçleşmiştir. 1848 yılında Antep istasyonu kurulmuş, bunu takiben 1850 yılında yapılan toplantıda; Tokat, Sivas, Amasya ve Merzifon'un daha önceden kurulan Trabzon istasyonunca, Harput, Muş, Bitlis ve Van'ın Erzurum istasyonunca yakından izlenmesi ve ayrıca Kayseri ve Tarsus'a da önem verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu gelişmeden sonra Musul (1850), Arapkir (1853), Tokat

ve Kayseri (1854), Maraş, Halep, Sivas, Harput (1855), Urfa, Antakya, İzmit (1856), Diyarbakır (1857), Mardin, Bitlis, Edirne (1858) ve Adana 'da (1862) birer misyoner istasyonu kurularak Anadolu ve Suriye ağı genişletilmiştir. 1860 yılında Harput'ta yapılan yıllık toplantıda Anadolu'daki yapılan çalışmaların üç misyon bölgesi olarak teşkilatlanması kararı alınmıştır.⁷ Buna göre teşkilât; *Garp, Merkez* ve *Şark* misyonları olarak üçe ayrılmış, çalışmalar bu merkezlerden yürütülmüştür. Koordine işleri İstanbul'da yapıldığından burası ana merkez hüviyetindeydi.

Garp Misyonu (Batı Türkiye Misyonu) ; İstanbul, Bursa, İzmir, Trabzon, Merzifon, Sivas ve Kayseri,

Merkez Misyonu (Merkezi Türkiye Misyonu); Antep, Maraş, Adana, Tarsus ve Urfa, Halep, Haçin, Zeytun, Antakya, Kilis, Elbistan, Adıyaman ve Siverek

Şark Misyonu (Doğu Türkiye Misyonu); Van, Erzurum, Harput, Diyarbakır, Bitlis, Trabzon, Arapkir, Malatya, Eğin ve Mardin'den teşekkül etmişti.⁸

Bulgarlarla meşgul olan Avrupa Misyonu ve Suriye'deki misyonları da hesaba katarsak Osmanlı ülkesindeki misyon bölge sayısının beş olduğunu söyleyebiliriz.

5 Mayıs 1854'de Tanzimat'ın tanıdığı haklardan faydalanılarak, *Türkiye Misyonlarına Yardım Cemiyeti* kurulmuştur. Bu cemiyetin gayesi; Amerikalılara ait misyonlara yardım etmek, ilgili şahıslarla sık sık toplantı yapmaktan ibaretti. Bu cemiyetin ilk olarak İstanbul, Antakya, Arapkir, Harput, Ankara, İzmir, Erzurum, Kayseri, Bursa ve Antep'teki misyonlara mektepler açıp yayın yapmak hususunda yardım yaptığını görüyoruz.⁹

1859'da Harput'ta kolej seviyesinde bir misyoner okulu daha açılmış, bunu takiben 1861'de Robert Koleji'nin temeli atılarak, 1863 yılında eğitime başlatılmıştır. Aynı yıl Merzifon'da Amerikan Ruhban Okulu ve Hazırlık okulları açılmıştır.

Bir müddet sonra, geliştirilmiş bir *kilise-okul* eğitimine gerek duyuldu. *American Board* ve Protestan Birliği tarafından Anadolu'da kurulan Erkekler Akademisi ve Kızlar Hazırlık Okulları, 35 yıl içerisinde kilise-okul eğitimine girdi. Bu okullar temel edebî maharetlerin kazanılmasına yardımcı olmanın yanı sıra, eğitimleri iyi olan birçok genci de hayata hazırlıyordu. Bu faaliyetlerin sonucu olarak Hıristiyan nüfus arasında eğitimle ilgili yeni istekler doğdu. 1870'de Urfa'da yapılan *Silisyen Ermeni Protestan Birliği*'nin yıllık toplantısında, kolej seviyesinde bir enstitü için ilk resmî girişimde bulunuldu. 1871'in sonlarına doğru *American Board*'ın Boston'daki İhtiyat Komitesi tarafından Antep'te Merkezî Türk Koleji kur-

mak planı kabul edildi. Kolej binasının tamamlanmasından önce, 1876 Kasım ayında resmî olarak 1. sınıf kuruldu.¹⁰

1886'da Merzifon'da Anadolu Koleji açılmış ve faaliyetlerine başlamıştır.

1876-1891 yılları arasında *American Board*'un Osmanlı Devleti'nde 6 yüksek öğrenim enstitüsü açtığını görüyoruz. Böylelikle, Osmanlı Devleti üzerindeki faaliyetlerini rayına oturtan misyonerler, Birinci Dünya Savaşı sırasında büyük güçlüklerle karşılaşmalarına rağmen, savaş sonrası da faaliyetlerine gizlice devam etmişlerdir.

Misyonerlerin, İstanbul dışındaki açtıkları okullarla ilgili olarak Tablo 1'deki bilgiler verilebilir.¹¹

Misyonerlik faaliyetlerinin boyutu hakkında fikir edinmek için aşağıdaki bilgiler de dikkat çekicidir:

Amerikan dış misyoner örgütü sekreteri Judson Smith'in verdiği bilgilere göre; 1893 yılından önce 550 misyoner Türkiye'de görev yapmış bu rakam 1893 yılında 1317'e çıkmıştır. Bunların 223'ü Amerikan, 1094'ü yerli Ermenilerden seçilip yetiştirilen yardımcılardı. 3 milyon İncil, 4 milyon da Hıristiyanlığa ait diğer kitaplar olmak üzere toplam 7 milyon civarında kitap dağıtılmıştır. 155'i tam kadrolu kilise, 281'i daha küçük olmak üzere toplam 436 ibadet yeri vardı. Bu ibadet yerlerinde 228'i papaz olmak üzere 1006 kişi görev yapıyordu. 1893 yılında kolej seviyesinde 5 okul vardı. Bunların öğrenci sayısı 4085'dir. 80 orta dereceli okul (16'sı yatılı kız okulu) vardı. 1893 yılında toplam 624 misyoner okulu ve bu okullarda eğitim gören 27.400 öğrenci bulunuyordu.¹²

1896 yılında Amerika'dan 7, İngiltere'den 4 ayrı kiliseye mensup misyonerler Osmanlı coğrafyasında faaliyet gösteriyordu. 276 Amerikan misyonerin yanında 869 yerli Ermeni yardımcı vardı. 1895-1900 arasında *American Board*'un Anadolu, Rumeli ve Suriye'de 7 kolej, 43 ortaokul, 417 ilkokul ve 5 ruhban müessesesi vardı. 1898'lerde Türkiye'de Birleşik Devletler sefirliği yapmış olan Hon. S. S. Cox'un 1900'lerde verdiği bilgi-

TABLO 1: İstanbul Dışındaki Misyoner Okulları ve Öğrenci Sayıları

Yıl	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı
1895	435	19.795
1900	425	23.000
1910	430	23.000

lere göre, Amerikan misyoner faaliyetlerinin dökümü şöyledir:

Meşgul olunan şehir, kasaba ve köy sayısı: 394

Bu faaliyetler için istihdam edilen Amerikan vatan-daşı: 254

Türk tebaasından olan yardımcı sayısı: 1049

Ortaokul ve kolej adedi: 35

Yatlı kız okulu sayısı: 27

Genel okul: 508

Misyoner okullarında eğitim gören öğrenci sayısı: 25.171

Mabet sayısı: 400

Misyoner servislerine devam eden ortalama kişi sayısı: 50.000

Teşkilatlı kilise: 138

Bir yılda satılan İncil ve sair diğer dinî kitaplar: 50.000

Bir yılda satılan risale: 100.000

Gazete sayısı: 13

Kitap, baskı makineleri, emlak v.s. kıymeti: 1.000.000 Dolar

Bir yılda Türkiye'ye gönderilen ve dağıtılan ortalama meblağ: 700.000 Dolar.¹³

1904 yılında Osmanlı Devleti sınırları içerisinde 600 misyoner okulu ve bu okullarda eğitim gören 60.000 öğrenci bulunmaktadır. Amerikalı misyoner Dr. Talmage'a göre, 1910 yılında Amerikan misyonları gündüz okullarında 27.000, Pazar (Sunday) okullarında 35.000 öğrenci okutulmaktadır. Sadece Asya kısmında 152 Amerikan misyoneri, 800 yerli yardımcı, 101 kilise, 12.000 muhabir, 47.000 müntesip, 48 kolej ve ortaokul, 350 genel okul vardır. Osmanlı Devleti'nin Evangelizasyonu için, Birleşik Devletler tarafından en az 10 milyon Dolar sarf edilmiştir. 1820'den beri 7 milyon kadar İncil ve Hıristiyanlığa ait sair kitaplar, Türkiye'ye gönderilmiştir.¹⁴ 19. asır sonlarında, Protestan misyonerlerin faaliyetleri sonucu, Osmanlı Devleti'nde 60.000 kadar Protestan Ermeni bulunuyordu.¹⁵

HARPUT'TA AMERİKAN MİSYONERLERİ

Misyonerlerin Osman Devleti'ndeki faaliyetlerinin bir bölümü Doğu Anadolu'da stratejik bir mevkie sahip olan Harput'ta ortaya konmuştur. Misyonerlerin Harput'u bir misyon üssü ve merkezi olarak seçmesinin sebeplerini şöyle sıralamak mümkündür.

* Harput Sancağı ve daha sonra Mamuretü'l-Aziz Vilayeti olarak adlandırılacak bölgede bir miktar Ermeni nüfus yaşıyordu. Bu nüfus misyonerlerin birinci derecede ilgi alanına giriyordu.

19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyılın başlarında Mamuretü'l-Aziz Vilayeti'nin nüfusu ile ilgili olarak çeşitli kaynaklardan alınan bilgiler Tablo 2'de sunulmuştur.

Bütün vilayet bazında nüfusun analizi yapıldığında Ermeni nüfusun Müslüman nüfusa oranının %12-19 arasında olduğu görülmektedir.

*Harput ve çevresinde, nüfusları 1000-5000 arasında değişen 60'dan fazla köy vardı. Bu köylerin Harput'a uzaklıkları en fazla 1-2 saat çekiyordu. Bu yüzden misyoner faaliyetleri bakımından ideal bir konuma sahipti. Köylere çıkan bir misyoner çalışmalarını yapıp aynı gün Harput'taki misyoner müessesatına dönebilirdi.

*1847 yılında faaliyetlerin bir tek merkezden yani İstanbul'dan yönetiminin güçleşmesi yüzünden, doğuda merkezî bir görünüm arz eden Harput, misyoner üssü olarak tayin edilmiştir.

*Harput, misyonerlerin üzerinde çalışacakları Ermeni toplumunun diğer bölgelere nazaran yoğun yaşadığı bir coğrafyanın merkezinde bulunuyordu. Aynı zamanda Mezopotamya'ya kuzeyden açılan bir kapı niteliğinde idi. Bu bakımdan stratejik bir öneme sahipti.¹⁹

*Misyonerler, İncil'de *Cennet (Eden)* diye geçen bir yerin Harput olduğuna inanır, burayı *Cennet Bahçesi* ve *Uygurluğun Doğduğu Yer* olarak görürlerdi.²⁰

Yukarıda saydığımız bu sebeplerden dolayı; Amerikan, Alman ve Fransız misyonerler Harput'a gelerek, mezheplerine taraftar bulmak ve mensubu buldukları emperyalist devletlerin siyasi hedeflerine ulaşması için kendi metotlarını kullanarak çalışmalar yapmışlardır.

TABLO 2: Mamuretü'l-Aziz Vilayeti'nde Nüfusun Dağılımı (1891-1914)

CİNSİ	1891-1894 ¹⁶	1893-1897 ¹⁷	1914 ¹⁸
Müslüman	300.188 (%78.71)	505.446 (%87.73)	446.379 (%84.67)
Ermeni	73.178 (%19.18)	69.713 (%12.04)	79.821 (%15.14)
Diğer (Süryani, ecnebi vs.)	7.980 (%2.09)	3.655 (%0.63)	971 (%0.18)
TOPLAM	381.346	578.814	527.171

Önce Amerikan daha sonra Fransız ve Alman misyonerler Harput'a gelmiştir.²¹

American Board 1851 yılında -o zamanlar İzmir'de bulunan- George W. Dunmore ve eşini Doğu Anadolu Bölgesi'nde bir inceleme gezisi yapmak için görevlendirmiştir. Ermeniler üzerinde ve bölgenin durumu hakkında araştırmalarda bulunan Dunmore ve eşi dört yıl süre ile Diyarbakır'da kalmış, burada Türkçe konuşmayı öğrenmiş daha sonra havanın sıcak ve nemli olması ile kolera ve sıtma hastalığından şikâyetle Harput'a gönderilmişlerdir.

Dunmore'un Harput'a gönderilmesinin asıl sebebi Boston'a gönderdiği raporlarda verdiği bilgilerden ötürüdür. Raporlarında: *Harput ovası, Türkiye'de gördüğüm en zengin ve misyoner çalışmaları bakımından en elverişli, en çok umut vaat eden ova*dır demekteydi.²²

1855'de Dunmore ve eşinin Harput'a gelmesinden sonra, 1857 yılında İstanbul'da yıllık toplantısını yapan misyonun aldığı karar gereğince, Trabzon'da bulunan O.P. Allen ve karısı ile Amerika'dan yeni gelen Crosby H. Wheeler ile karısı da Harput'a tayin edilmişlerdir. Bu kişilerle birlikte, ileride kolej müdürlüğü yapacak olan Herman N. Barnum'un da geldiğini zannediyoruz.

Amerikan misyonerlerin Harput'taki ilk girişimleri pek de ümit verici olmamıştır. Şöyle ki; ilk misyoner Dunmore raporunda: *Hıristiyanlar o kadar düşman ki, bir gün sokaklarda köpek gibi ölebilirim* ifadesini kullanıyordu.²³

Barnum'un ilk şartlar hakkındaki tesbitleri ise şöyleydi:

*Eğitim çok ilkel bir durumdaydı. Kız eğitimi diye bir şey bilinmiyordu. Halkın çoğu -misyoner bayanların büyük bir ısrarla okumaya razı ettikleri birkaç kız ve kadın hariç- bu durumu önemsemiyordu.*²⁴

Dunmore ve Barnum'un kastettiği halk Ermeniler'dir. Çünkü misyonerler daha ilk etapta Müslümanların kendilerine itibar etmediğini anlamıştı. Ermenilerin düşmanlığı ise, misyonerlerin kendi mezheplerinden olmasından kaynaklanıyordu. Gün geçtikçe Ermeni Gregoryen kilisesi ile Protestan Kilisesi arasındaki sürüşme büyüyordu.

1858 yılında eşinin rahatsızlığını ileri süren Dunmore, Amerika'ya geri dönmüş, bu tarihten sonra Wheeler, Allen ve Barnum 37 yıl birlikte çalışmışlardır.

Dunmore'dan sonra C.H. Wheeler başkan, H.N. Barnum ise yardımcılığı görevini yürütmüştür. Bu arada Wheeler kızını Barnum ile evlendirmiştir. 1878 yılına

kadar başkanlığı aktif şekilde yürüten Wheeler, *Fırat Koleji*'ni kurduktan sonra, rahatsızlığı dolayısıyla görevini Barnum'a devretmiştir. Fırat Koleji başkanı, aynı zamanda misyonerlerin de başkanı sıfatını taşıyordu.

1879-1880 yıllarında görevi vekâleten yürüten Barnum, aynı yıllarda *Vilâyet Maarif Komisyonu Azalığı*'nda da bulunmuştur. Daha sonra 1881'de Vermont Middlebury Kolej ve Hartford Theological Seminary mezunu olan James Levi Barton kolej başkanı olmuş ancak karısının hastalığı sebebiyle Boston'a dönmek zorunda kalmış ve 1927 yılına dek 34 yıl sürdüreceği American Board sekreterliğine atanmıştır. 1882-1894 arası H.N. Barnum, 1894-1902 yılları arasında Caleb Frank Gates Fırat Koleji başkanlığını yürütmüştür. Gates, Chicago'lu idi. Beloit Koleji ve Chicago Ruhban Okulu mezunuydu. 24 yaşında iken 1881 yılında Türkiye'ye gelmiş ve Mardin'de Arapça öğrettiği bir erkek lisesi kurmuştu. Mardin'de iken, *kimse dilini öğrenmeden bir ülkede yaşamamalı* diyerek Türkçe de öğrenmişti.²⁵

Gates'in görevde olduğu yıllar 1895 Ermeni olaylarının yaşandığı yıllardır bu olaylardan Harput ta etkileniyordu. Böylesine zor bir dönemde başarılı olmuş olacak ki 1902 yılında Robert Kolej başkanlığına tayin edilmişti.

1902-1910 yıllarında kolej başkanlığını Henry Riggs yürütmüştür. Henry Riggs yukarıda da belirttiğimiz üzere Barnum'un kızı ile evlenmişti ve bir süredir Harput'taydı. Henry Riggs'in anne ve babası da birer misyonerdi. Sivas'da doğmuş Amerika'ya gidip 1896 yılında Carleton Koleji'nden mezun olduktan sonra Türkiye'ye dönmüş ve hizmetine Harput'ta devam etmiştir. Henry Riggs'in başkanlık döneminde çeşitli sanat atölyeleri ve kolej binalarının genişletilme çalışmaları yapılmıştır. Riggs'in Osmanlı memurları ve aydınları ile da yakınlaşma çalışmaları olmuştur. 1910 yılında Henry Riggs'in Amerika'ya geri dönmelerinden sonra yerine kardeşi Ernest Riggs atanmış ve 1910-1915 yılları arasında kolej başkanlığı görevini yürütmüştür. Bu zat Harput'taki son Amerikan misyoner başkanı olmuştur.²⁶

Ernest Riggs'in karısı Alice Shepard Riggs'in hatıralarını derleyen Barbara J. Mergureian, Riggs çifti hakkında şunları aktarmaktadır:

Alice Shepard 1885'de Antep'de doğdu. O, iki Amerikalı misyoner doktor olan Fred Shepard ve Fanny Andrews'in kızıydı. Çocukken Antep'te küçük Ermeni çocuklarıyla oynadı. Büyüyünce annesine Pazar okulunda yardımcı oldu. Ermeni kadınlarının çok ihtiyaç duydukları parayı sağlamaları için evlerinde yapıp sattıkları

dantelleri endüstriyel bir hale dönüştüren ve kulübe sanatını başlatan annesine yardım etti. Çocukken Türkçeyi, evlendikten sonra ise Ermeniceyi öğrendi. Ernest ve Alice Shepard, misyoner ailelerin çocukları olmalarına rağmen eğitimleri için Amerika'ya gitmişlerdir. Türkiye'de tanışmayan Alice ve Ernest Amerika'da tanışıp evlenmeye karar vermişlerdir. 31 Ağustos 1910 tarihinde New York'da evlendiklerinde Alice Sayrus Üniversitesinde, Ernest ise Auburn yakınlarında Theological Seminary'de okuyordu. Alice'den dört yaş büyük olan Ernest W. Riggs, Türkiye'deki ilk misyonerlerden biri olan Elias Riggs'in torunuydu. Meşhur bir dil bilimci olan Elias Riggs, İncil'i; Ermenice, Bulgarca ve Türkçeye çevirmiştir. 1901 yılında İstanbul'da ölümüne dek yakın doğuda çalışmıştır. Öldüğünde ardında misyoner olan 3 çocuk, 11 torun, 2 torununun çocuğunu bırakmıştı. Ernest Riggs, Anadolu Koleji'nin bulunduğu Merzifon'da babası oranın başkanı iken doğmuştu. Alice, Northfield Kız Hazırlama Okulu'na gitmeden önce, Ernest 1900'de Mt. Hermon'dan mezun olmuştu. 1904'de Princeton'dan Edebiyat Fakültesi diploması alarak Türkiye'ye Fırat Koleji'nde üç yıl öğretmenlik yapmak, aynı zamanda Harput'ta Amerikan konsolos yardımcısı olarak hizmet etmek için geri döndü. Sonra tekrar Auburn Theological Seminary'de eğitim görmek için Amerika'ya gitti. Buradan mezun olunca 1910 Mayıs ayında presbyterian papazlığına tayin edildi. Ondaki tam iki hafta önce Alice, Sayrus'dan mezun olmuştu ve üç ay önce de evlenmişlerdi. Amerika'da iken Fırat Koleji başkanlığı teklif edildi ve o da kabul etti. Alice Riggs Harput'a geldikten sonra yoğun bir çalışma içerisine girmiş, önemli günlerde evinde tüm Amerikan cemaatinin katıldığı davetler vermiştir. Bunun yanında, küçük yaşta erkekler sınıfına Amerikan Edebiyatı, kızlara Ev Ekonomisi dersleri vermiştir. Ayrıca Ermeni kadınlara maddi gelir sağlayan dikişçilik endüstrisi çalışmalarını da sürdürmüştür. Bir Ermeni papazın kızı olan Mariam'ı evlatlık edinmişler ve Harput'tan ayrılırken onu da yanlarında götürmüşlerdir. 1911 ve 1914'de Lorrin ve Douglas adını verdikleri iki erkek çocukları dünyaya gelmişti.²⁷

A- EĞİTİM FAALİYETLERİ

Harput'a gelen ilk misyonerler, misyoner faaliyeti denilince adeta onunla özdeşleşmiş bir mana ifade eden okulları açarak işe başlamışlardır. İlk misyoner Dunmore vaaze önem veriyordu ve onun çabaları sonucu 1855'de kız ve erkeklerin birlikte ders görebilecekleri bir Protestan okulu açılmıştır. Bu okulda Melcon adlı yerli bir Ermeni genç de ders veriyordu. 1953-1966 yılları ara-

sında Tarsus Amerikan Koleji'nde öğretmenlik yapmış olan ve Harput'taki Amerikan Okulları hakkında bir makale yazan Frank A. Stone'un ilk çalışmalar hakkındaki tespitleri şöyledir:

Kadınlar için mevcut bir okul yoktu. Böylece Melcon, erkekler ile beraber kızların da öğrenim göreceği sınıfa kız kardeşini ve bir diğer cesur Ermeni kızı da getirdi. Sonraki yıl, Dunmore tarafından ikinci bir okul Harput'ta bir diğeri de Mezre'nin bir köyünde öğretime başlatıldı. Mezre'deki okulda, önce Krikor Tamzariyan daha sonra İçme'de** bulunan Protestan bir rahip tarafından ders veriliyordu.*²⁸

1858 yılında Dunmore Amerika'ya dönmeden önce, haleflerine; İncil'i dahi açıp okumayan cahil Ermenilerin değişiminde kendi çıkarları uğrunda bir menfaat gördüğünü belirtmiş ve bu yolda bir politika takip etmelerini salık vermiştir. Bundan sonra okullar daha hızlı açılmaya başlamıştır.

1859'da erkekler için Ruhban Okulu (Theological School)

1862'de ise Kızlar için Hazırlama Okulu (Seminary School) açılmıştır.²⁹

Wheeler ve American Board üyeleri, özellikle yerli Ermeniler üzerinde büyük bir propaganda çalışması içerisine girmiş ve devamlı surette onlara okumayı telkin etmişlerdir. Bu durumu Wheeler'in hatıralarında görmek mümkündür. Wheeler hatıralarının bir bölümünde şunları söylüyor:

*Birkaç Türk memuru dışında, yüz kişide bir kişi ancak okuyup yazabilirdi. Hatta çevresindeki birçok Ermeni papazı bile sadece ezbere dua okumayı biliyordu, ilk çabalarımızdan sonra bir İncil'e sahip olmanın ve bunu öğrenmenin verdiği zevk ile herkes uyandı. Karşılaştığımız her adama "Okumayı biliyor musun?" sorusunu sorarak halkı kendimize çekmeye gayret ettik. Çoğu kimse, "Ne! Bir papaz mı olacağım?" diye sevincinden bağırды ve "Okumayı mutlaka öğrenmeliyiz!" dediler.*³⁰

Harput'tan sonra Yukarı Huh, Mezra'a ve Palu gibi kasaba ve köylerde de birleşik sistemli okullar kendini göstermeye başlamıştır.

1863 yılında Yukarı Huh'da açılan yeni okulda, daha önce Harput'ta açılan Ruhban Okulu'nun öğrencileri 5 aylık tatilleri süresince ders vermeye başladılar. Bu

* Mezre: Doğrusu "Mezra'a": Şimdiki Elazığ şehrinin teşekkül ettiği yer.

**İçme: Elazığ şehrinin 30 km. doğusunda bir belde.

arada Ermeniler de misyoner okullarına alternatif okul açma teşebbüsünde bulunmuşlar ve 160 yetişkin, 50 kız ve 10 erkeğe hizmet veren bir okul açmışlardır.³¹

Tokat'taki Ruhban Okulu'nun yanması sonucu, okulun daha emin ve merkezî bir yere nakli düşünülmüş, böylece Tokat'taki okul da Harput'a nakledilmiştir.

Bu okulun ilk iki yılında kuvvetli bir papazlık eğitimi veriliyordu. Ermeni gençler papaz olarak yetişiyor daha sonra *American Board* ailesine katılıyordu.

Okul katalogundaki bilgilere göre, Ruhban Okulu'nun açılmasının izahı şöyle yapıyordu:

18 yaşın altında olmayan hiçbir erkek yoktur ki, vaz vermek için kendini kuvvetli bir istekle hazırlasın, maksadı samimi olmasın ve Hıristiyan karakterinin tatmin edici bir delili olmasın.

*Özel durumlarda, öğretmek için kendilerini hazır hissetmeyen, izin vermeden eğlenen, masraflarında okulun hakları olan şahıslar Hıristiyan değildir.*³²

Yine Wheeler'in belirttiğine göre, okuldaki bekâr erkekler 21 kuruş, evli erkekler ise 28 kuruş haftalık alıyorlardı. Misyonerler Ermeni öğrencilere tütün içmeleri hariç, diğer yerli geleneklerini kullanmaları için müsamahakâr davranıyorlardı. Tütün içenlerin haftalıklarından belli bir miktar para kesiliyordu. Bir dereceye kadar verilen bu izin daha sonra tamamen kaldırılmış ve öğrencilerin tütün alışkanlıkları son bulmuştu.

Okulun ilk iki yılında; klâsik ve bölgesel Ermenice, özlü bir Matematik, Coğrafya, Astronomi, Kimya, Kilise Tarihi ve Tabii, Mantıksal, Ahlâkî Felsefe derslerini kapsayan bir program müfredat olarak uygulanıyordu. Dördüncü yılda sadece akıcı bir şekilde konuşmanın yanı sıra elde kalem düşünmeyi öğrenen öğrencilere sözlü ve yazılı vaaz dersi tahsis edildi.³³

Tecrübeli misyonerler yetiştirdikleri kişilerin yüksek bir performans göstermelerini istiyordu. Bu vasıfta olmayanlar hiç bekletilmeden okuldan uzaklaştırılıyorlardı. Wheeler bu durumu şöyle ifade etmiştir:

*Eğer birisi boş ve kabiliyetsiz ise, eğer çok az öğrendiklerinden dolayı gurura kapılıyor ve kendini yüceltiyorsa ve eğer insanların en çok sevdikleri gereksiz şeyler hakkında kendini tartışmaya kaptırır sa, onu çiftliğine veya işine geri yollar iyi bir ayakkabı tamircisi yahut çiftçiyi fakir bir vaiz yapmak için yazıktır deriz.*³⁴

Wheeler'in bu projesi bilinçli Ermeni liderlerinin yetişmesine zemin hazırlıyordu. Stone ise bu durumu şöyle açıklamaktadır:

*Görevde ve din namına olan çalışmalarındaki kesin kararlılığı Dr. Wheeler'in karakterlerinden biri olarak görünüyor. Görünüşte affetmeyen yapısının yanında, mizahî bir yaklaşım ile sert yönetimi altında bazı misyoner arkadaşlarının devamlı geliştiklerini belirten imalatı da vardı. Wheeler'in yeterli ve dindarca bir hareket tarzı isteği, bölgenin kilise ve okullarında kabiliyetli yerli liderler akımını doğurdu.*³⁵

1861 Mayıs'ında Kuzey Ermeni Misyonu Harput'ta toplanarak cahil Ermeni kadınlarının da eğitilmesine karar vermiş ve akabinde de Kız Hazırlama Okulu açılmıştır. Şayet kadınlar kocalarına yardım edeceklerse, onların da iyi bir eğitime ihtiyacı vardı. Çünkü çoğu cahil idi. Bu okulun açılmasından sonra, Ruhban Okulu'ndan mezun olan erkek talebeler, Kız Hazırlama Okulu'ndan (Female School) bir kız talebe ile evlenmeden önce papaz olarak tayin edilmemeye başlandı. Kız Hazırlama Okulu'ndan ayrıca memur yetiştirmek için faydalanma yoluna gidilmiştir. Böylelikle hem papazlara eğitilmiş eşler, hem de misyoner müesseselerinde çalışacak bayan memur problemi halledilmiş oluyordu.³⁶

Yeni açılan Kız Hazırlama Okulu'nda misyonerlerin eşleri ders veriyordu. Böylece yerli Ermeniler kızlarını rahatça bu okula gönderebileceklerdi. Okulda; el işleri, biçki-dikiş, ev işleri ve diğer sosyal konularda ders veriliyordu. Harput'taki okul Amerika'daki bu tür okullardan ilham alınarak kurulmuştu. Mt. Holyoke'un Kız Hazırlama Okulu, South Headly ve Messachussets aynı türde öğretim yapan okullardan birkaçıdır. Misyoner eşleri de adı geçen okullardan mezun olmuştur. Kız okulundaki öğretimi ve okulun durumunu Wheeler şöyle anlatmaktadır: *Ben kızlara İngiliz Edebiyatı öğretiyordum. Bayan Daniels ve Emily Wheeler müzik dersi verirken, Miss Allen onlara org ile eşlik ediyordu. Bayan Barnum ise Fiziksel Coğrafya dersi veriyordu. Bunun yanında Bayan Daniels pedagoji üzerine kızlara konferans veriyordu. Fizik öğretmenini Prof. Nahigyan ve Ahlak öğretmenliğine bakan Nazlı adlı bir yerli gibi erkek öğretmenler de vardı. Kızlar Mary Lion'un prensipleri dahilinde ev idaresini yapıyorlardı. Yataklarını geceleyin yere serer, gündüzleri koruma yaparak yerli gelenekleri gereğince yüküğe koyarlardı.*³⁷

Harput çevresinde eğitim vaaz verilerek yapılıyor. Köy köy dolaşan misyoner papazlar, küçük köy Protestan kiliselerinde okur-yazarlığa da önem vererek ders veriyorlardı. Wheeler, Harput'un 60-70 km. doğusunda olan Palu kasabasındaki bu eğitimi ve kadınların derslere katılmadığını, daha sonra kendisinin telkinleri sonucu kadınların da derslere getirildiğini şöyle anlatır:

*Eşlerinin cahil kalmasına razı olan kocaları ayıpladım. Palu'ya ikinci kez gidişimde bütün kadınlar ellerinde ilkokul kitaplarıyla karşıdaydılar. Erkekler eşlerini döverek getirdiklerini heyecanla anlattılar.*³⁸

Misyonerler, Harput dışındaki küçük yerleşim birimlerinde bulunan Ermenilerin eğitimi için okullarındaki öğrencileri kullanmaya başlamışlardı. Bu öğrenciler ev ev, dükkân dükkân dolaşarak yetişkinlere nasıl okunacağını öğretiyorlardı. Verdikleri her 20 dakikalık ders için 1/4 cent ücret alıyorlardı.³⁹

1866-1867 yılları için, American Board'ın Harput'taki eğitim faaliyetleri ile ilgili olarak Stone'un misyon raporlarından derlediği rakamlar şöyledir:

American Board'ın Harput'taki okullar için tahsisatı:	13.111 Dolar
American Board'ın dış istasyonlar için tahsisatı:	3.501 Dolar
Kız Hazırlama Okulu için harcanan para:	2.140 Dolar
Ruhban Okulu için harcanan para:	7.470 Dolar
18676-67 Öğretim yılında:	

Harput ve Harput'a bağlı 54 dış istasyondaki misyon okullarında; 573 kız, 1129 erkek, 855 yetişkin öğrenci eğitilmiştir.

Katolik ve Apostolik Ermeniler de, Protestan okulları dışında okul kurmaları için teşvik edildiler. Bunlar; 3764 erkek, 609 kız, 607 yetişkin eğittiler.

1855-1867 arası Amerika'dan getirilen 35.091 kitabın Harput kitap deposunda muhafaza edilmek üzere toplandığını görüyoruz. Çoğu dinî muhtevalı olan bu kitapların hemen hepsi, hâlâ devam eden misyon politikasının gereği olan yerli dille eğitim yapma sebebiyle, Ermenice ve Türk-Ermenicesine çevrilmiştir. Bu kitapların içinde;

7315 adet İlkokul kitabı, 609 adet Abott'un *Mot-hers At Home* adlı kitabı (Bu kitap ev işleri ve çocuk bakımı ile ilgili idi.), 270 adet Wayland'ın *Moral Philosoph'u*, 196 adet Doddridge'nin *Rise and Progress* adlı kitabı vardı.

Bölgedeki Ermeniler, kendi dillerinin dışında Kürtçe ve Türkçe de konuşuyorlardı. Bu durum American Board misyonerlerini düşündürüyordu. Eğer yerli dillerden birisi tercih edilecekse bu Ermenice olmalıydı. Ruhban Okulu ve Kız Hazırlama Okulu'nda okuyan

öğrenciler tamamıyla Ermenice konuşup Ermenice yazmalıydılar. 1867'den önce Harput Ruhban Okulu'na devam eden 81 öğrenci içerisinde 9 tane Arapça, 6 tane de Kürtçe konuşan vardı.

Bu arada, Wheeler'in 1868'de Amerika'ya yaptığı seyahat dönüşünde getirdiği kitaplarda, isyan çıkartabilecek izler bulan Osmanlı Hükümeti bu kitapların yayımını askıya almıştır.⁴⁰

Wheeler İstanbul'daki İngiliz sefiri ile sık sık yazıştığını ve bölgede olup biteni devamlı olarak aktardığını kendisi gibi bir papaz olan Tozer'e bir konuşma esnasında anlatmıştır. Hatta bölgedeki misyonerlere karşı olumsuz bir tavır içerisinde olan bir paşa da bu yazışmaların bir sonucu olacak ki, İstanbul'dan sert bir ihtar almıştı.⁴¹

1866'da Malatya'da bir Protestan okulu daha açılmıştır. Buradaki 18 öğretmenden 13'ü Harput'taki okullardan mezun olanlardandı. 1867 yılından itibaren Ermeni temsilciler misyoner müesseselerinde idareci olmaya başlamışlardır. Harput Protestan Birliği'nin rahip ve vaizleri maaşlarınının 10 katını, Ruhban Okulu'nda mahalli dil çalışmaları yapan Garabed Philibosian adlı bir Ermeniye desteklemek için bağışlamışlardır. Garabed bundan sonra fakültede görev yapan dört misyonerin yanında yerli Ermenilerin temsilcisi olarak bulunacaktı.⁴²

Bir müddet sonra daha üst seviyede eğitim veren bir okul ihtiyacı hâsıl olmuştur. Bunun yanında 1862'de İstanbul'da toplanan Yabancı Misyon Amerikan Heyeti, İstanbul'da eğitilen gençlerin Anadolu içlerine gitmemeye isteği içinde olduklarının farkına vararak, misyonerleri zorlamaktansa, Anadolu'nun iç kesimlerinde de tam teşekküllü kolejler kurarak, buralardan yetişecek yerli Ermeni gençler ile yeni bir kaynak arama yoluna gitmiştir. Bu toplantıda İngilizce yerine yerli dile ağırlık vermeyi de kararlaştırmışlardır. Alınan bu kararların ışığı altında Merzifon'da *Anadolu Koleji* kurulmuştur. Bunun yanında Antep, Van, Maraş, Tarsus İzmir ve Harput'ta da yeni bir kolej kurma çalışmaları başlatılmıştır.⁴³

1877'de 22 kilise ve 30 Protestan papaz Harput ve çevresinde bulunuyordu. Misyon raporlarına göre:

Protestan Kilisesi'ne devam eden 5612 kişiden 1332'si Apostolik Kilise'yi terk edenlerdi. Protestan Birliği'nin 2469 kayıtlı öğrencisi olan 83 ilkokulu vardı. Bu okullar; Arapkir, Malatya, Palu ve Harput'un içindeki orta programlara kaynak teşkil ederdi. Bu geniş okul şe-

bekesi Harput'taki Kız Hazırlama Okulu, ikinci seviye erkekler Akademisi ve Ruhban Okulu'na öğrenci yetiştiriyordu.⁴⁴

1875 yılında yeni bir koleje ihtiyaç duyuldu. Koleji kurmak için gerekli izni almak ve para temini için Amerika'ya giden Wheeler kolej için 140.000 Dolardan fazla bir para topladı. Yerli Ermeniler ise 40.000 dolar toplamışlardı. Böylece kolejin açılması için 180.000 dolardan fazla bir para toplanmıştı. Yapılan hazırlıklardan sonra 13 Mayıs 1878'de, misyonerler Ermeni Koleji'ni açmışlardır.⁴⁵ Kolej'in açılış amacını burada öğretmenlik yapan Ermeni Hapet Philibosian şöyle belirtiyor:

*Bu kolejin en büyük amacı zeki Hıristiyan liderler yetiştirmek olacaktır. Böylece Hıristiyan uygarlığın mutluluğunu çeşitli milletlerin insanlarına vererek, sonuçlanması lazım gelen etkileri kontrol eden İsa'nın kilisesini sağlama alacağız.*⁴⁶

Ermeni Koleji, American Board İhtiyat Komitesi'nin denetimi altındaydı. Koleje kız ve erkek öğrenci kabul ediliyordu. Bu arada okul vekillerinin 1/3'ü seçme hakkı kadınlara verilmiştir. Vekiller ise oy kararıyla Kolej Başkanı'nı seçiyordu. Ermeni eğitimciler haklarının meclis tarafından kısıtlanmaması için kendilerinin de misyonerler kadar yetkili olmasını istiyorlardı. Kolej'in idare heyeti American Board misyonerleri tarafından seçiliyordu. Bağışlarını 1000 Türk Lirasına yükselten Ermenilerden de bir temsilci idare heyetine alınmıştır. Eğer bağışlar 2000 liraya çıkarsa bu temsilci sayısı üçe kadar çıkabilecekti. Temsilciler yerli Ermeni cemaatinden de olabiliyordu. Ermeni Koleji'nin ismi Osmanlı Devlet yöneticilerinin isteği üzerine, 16 Şubat 1888'de *Fırat Koleji* olarak değiştirilmiştir. Kolej diğer devletlerin okullarından farklı olarak, kız ve erkek öğrencileri kabul ediyor, ayrıca beş ayrı bölümde ders veriyordu. Kolejle ilgili olarak Stone şu bilgileri veriyor:⁴⁷

1898–1899 ÖĞRETİM YILI

Seviye	Erkek	Kız	Toplam
Anaokul (Kindergarten)	191	220	411
İlkokul	132	120	252
Ortaokul (Intermediate)	120	89	209
Lise (High School)	72	37	109
Kolej	33	37	70
Toplam	548	503	1051

1902–1903 ÖĞRETİM YILI

Seviye	Erkek	Kız	Toplam
Anaokul	94	100	194
İlkokul	85	191	276
Ortaokul	172	92	264
Lise	124	78	202
Kolej	65	44	109
Toplam	540	505	1045

Kolej ve lise seviyeleri hariç diğer bölümlerde kız-erkek beraber ders görürken, lise ve kolejde ayrı ayrı ders görülüyordu. Hatta başkan Wheeler, evini kız ve erkek bölümleri arasına binaların yüz yüze gelmemesi için yaptığını açıklamıştır.

İlkokul, ortaokul ve lise kısımlarının her biri üçer yıllık müfredat programlarından ibaretti. Kolej programı ise beş yılda tamamlanıyordu. Yani koleji bitirinceye kadar 14 yıllık resmi bir eğitim görülüyordu. Kolejdeki eğitim, dört yıllık yüksek öğrenim kurumlarından biraz farklı idi.

Eğitim Ermenice yapılıyordu. Ancak ileri sınıftaki öğrencilere Ermenice bilmeyen öğretmenlerle konuşmak ve Amerika'dan gelen kitapları okuyabilmeleri için yeterli İngilizce dersi veriliyordu. Temel olabilecek nitelikte Fransızca dersi de müfredatta vardı.

Kolejde 3–4 Amerikan profesörden başka, 21 Ermeni öğretmen vardı. Türkçe derslerine giren Reşid Efendi hariç hepsi Ermeni idi.

Fırat Koleji'nde okul taksitleri eğitimin seviyesine göre değişirdi. Mesela, 1888'de ilkokul kısmındaki erkekler yıllık 1 Dolar verirken, kolejdekiler 6.40 Dolar'a varan bir meblağ ödüyorlardı. Kızlar normal okul taksitinin yarısını ödüyorlardı. Yatılı öğrencilerin yıllık taksitleri ise 26.40 dolardı. Birçok öğrencinin bu meblağı ödemeye gücü yetmediğinden, babaları onlara haftalık erzak getiriyordu. Yatılı kızlar için yıllık ücret 22 dolardı. Fakat bazılarına indirim yapılıbiliyordu. Birkaç fakir kız hariç diğer tüm öğrenciler giysilerini ve kitaplarını kendilerini temin ederlerdi. Erkekler kitapları satın almaya mecburken, kızlar kiralayabiliyordu.⁴⁸

1903 yılı Kolej raporuna göre:

1880'de erkek, 1883'de kız mezunlar verilmiştir. 20 yıl içerisinde 148 erkek diploma almış, bunların 125'i öğretmenlik yapmıştır. Diğerlerinden 27'si papaz, 25'i işçi, 13'ü doktor, 4'ü çiftçi, 2'si gümrük müfettişi, 1'i de avukat olmuştur. 1903'de mezun olan 93 kadından 77'si öğretmenliğe katılmıştır.

1908'de Henry Riggs'in başkanlığa geçmesinden sonra, misyonerlerin Osmanlı Devlet yöneticileri ile yakınlaşmaları daha iyi olmuştur. Herman N. Barnum'un okulun gelişmesi ve eyalette sosyal refahın sağlanması için valiye tavsiyelerde bulunmuş, bunun neticesi olarak Vilâyet Maarif Komisyonu'na Ermeni Profesör Tenekeciyan ve Nahigyan temsilci olarak yerleştirilmişlerdir.⁴⁹

Fırat Koleji'nde; 1895'de Amerika'ya göç edinceye kadar, yabancı diller ve matematik dersi veren, Maraş Ruhban Okulu mezunu Prof. Haroutoun K. Avakian, 1907'den sonra Boston'da Gotchnay (Kilise Çanı) adlı bir Ermeni gazetesinin müdürü olan ve 1896'da Amerika'ya gitmeden önce Harput'ta 12 yıl öğretmenlik yapan Prof. Hachhabad Benneian, hem Harput'ta hem de İzmir Milletlerarsı Koleji'de Ermeni Dili ve Edebiyatı dersleri veren 1914'de ölümüne dek taşındığı Detroit'te faal olarak yazarlık yapan Prof. Garabed Beshgoturyan gibi şahsiyetler vardı. Fırat Koleji mezunlarından olan Prof. Haroutoun Enfiyeciyan, Harput'ta mezun olduğu okula öğretmenlik yapmak üzere dönmeden önce Yale Üniversitesi'ne devam etmişti. İsviçre'de öğrenim gören Arshak Shemavonian yerli dili Ermeniceden başka beş dil daha biliyordu. Harput'taki ilk Ermeni eğitimci Prof. M. A. Melcon, American Board eğitimcileri ile 18 yıl işbirliği yapmıştır. 16 yaşında öğretmenliğe başlamış bir müddet İran'da ve Robert Koleji'nde de öğretmenlik yaptıktan sonra 1898'de Amerika'ya göç etmiştir. Melcon; Goethe, Schiller ve Schekspir'i Ermeniceye çevirmiştir.⁵⁰

1901 yılında Robert Koleji'de 300'den biraz fazla öğrenci bulunurken, Fırat Koleji'nde öğrenci sayısı 1000'in üzerinde idi. Buna karşılık yıllık bütçesi 60.000 Dolar olan Robert Koleji daha zengindi.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Türkiye, American Board'un maddî potansiyelinin ve misyonerlerinin 1/3'ini bünyesinde barındıran en önemli sahasıydı. Kayıtlara göre Osmanlı ülkesindeki en büyük ikinci kolej Fırat Koleji idi. Sadece Beyrut'taki kolej Fırat Koleji'nden büyüktü. 1910 yılında kolejin 600'den fazla öğrencisi ve 4 fakültesi vardı.⁵¹

Savaş öncesi, binaların Harput'taki yerine sığmadığı anlaşılmış, bugünkü Elâzığ şehrinin teşekkül ettiği geniş düzlüğe inme projeleri yapılmıştır. Hatta 370.000 Dolarlık bir meblağ, yeni yerleşkenin yapımı için tahsis edilmiştir.⁵² Yeni yerde bir hastane yapılmasına rağmen, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması sonucu, faaliyetlerini kısan Amerikan misyonerler, yeni yerleşkeyi tesis edemeden 15 Kasım 1915'de Harput'u terk etmek zorunda kalmışlardır.⁵³

American Board üyeleri, yetiştirdikleri öğrencilerin maddesel başarıyı değil, kendini düşünmeyen insanlar olmalarını istemişlerdir. Bu konuda kendilerini başarılı addetmeyen misyonun 1890 yılı raporunda bu durum şöyle belirtilmiştir:

Her okul bir Hıristiyanlık merkezidir... Hıristiyan eğitimindeki evrensel ilgi göz önüne alınarak, bu ilgi araştırılınca; birçok örnek aile ve çocuk, bu değerli eğitimi, getirdiği başlıca maddî avantajları elde etmek için, daha gayretli ve etkili Hıristiyan çalışmasına hazırlık olarak değil, işlerinde başarıya koşmada ve zenginliklerini artırmada en iyi araç olarak görüyorlardı.⁵⁴

1903 yılında Harput Amerikan konsolosluğunu yapan Thomas H. Norton faaliyetlerin sebebi ve hedefini şöyle açıklamıştır:

Bildiğime göre, böylesine şahane imtiyazlı bir bölgede; Amerikalı öğretmenlerin, Amerikan araçlarının ve kitaplarının bulunmasının sebebi, Birleşik Devletler'in gelecekteki ticarî üstünlüğünün muhafazası ve Amerikan metot ve fikirlerinin adapte edilmesidir.⁵⁵

B- İMAR, ENDÜSTRİ VE SANAT FAALİYETLERİ

Amerikan misyonerler Harput'taki Şehroz Mahallesi'nin kuzey kısmında, Harput'un mimari dokusundan farklı bir bölge oluşturmuşlardır. Bu bölge günün şartlarına göre modern sayılabilecek bir görünüm arz ediyordu.

Kolej binalarından başka, başkanın evi, lojmanlar, kilise ve sanat atölyeleri dikkat çeken diğer yapıları. Halıçılık, boya imalatı, marangozluk, tenekecilik, kunduracılık, ciltçilik, matbaacılık alanlarında çeşitli atölyeler kurmuşlardı. Kurulan bu atölyelerde Ermeniler çalışırlardı.⁵⁶

Yapılan su depoları ile bazı evlere su dağıtılabiliyordu. 3-4 km. uzaklıktan müesseseye su şebekesi döşenmişti. Henry Riggs'in başkanlığı zamanında derin bir kuyu ve bu kuyudan su çeken bir yel değirmeni yapılmıştı. Ayrıca halkın ilgisini çeken bir sismograf ve sesi Harput'un her yerinden işitilen bir saat da Riggs'in yaptığı yeniliklerdi. Alice Riggs yel değirmeni hakkında şunları yazmıştır: *Başkanın evi sağanak yağışlarla stoklanan dışarıdaki geniş su deposundan içeriye su pompalayan bir yel değirmeniyle diğer evler içerisinde en lüksüydü.⁵⁷*

Bayan Riggs yerli Ermeni kadınlara dikişçilik endüstrisinde yardım ediyor ve onlara ürünlerini pazarlamasını öğretiyordu.

Kolejde musiki dersleri de veriliyordu. Kolej öğretmenlerinin nezaretinde bir orkestra kurularak özel gün-

lerde konserler tertipleniyordu. 4 fakülte binası ve 9 diğer ihtiyaçlar için yapılmış toplam 13 bina mevcuttu.

C- SAĞLIK FAALİYETLERİ

Misyonerlerin bir diğer faaliyet alanı da, insanların acılarını istismar edip bu yolla telkin yaptıkları sağlık kurumlarıdır.

Harput'taki ilk teşebbüsleri, Saraçhanebaşı mevkiinde açmış oldukları eczane ile başlar. Harput'taki ilk eczane olma vasfını da taşıyan bu kurum 1909 yılında açılmıştır.⁵⁸ Amerikan misyonerlerin sağlık alanındaki en önemli teşekkülleri Mezra'a'da açmış oldukları *Annie Tracy Riggs Hastanesi*'dir. Bu hastanede birçok Ermeni doktor da görev yapıyordu. Hastane, American Board'ın desteğindeki Fırat Koleji'nin yardımı ve ABD'deki Amerikan ve Ermeniler'in maddî katkısı ile, Dr. Henry Herbert Atkinson tarafından 1910 yılında açılmıştır.

Mr. Atkinson hastanedeki tek resmî doktordu. Karısı Mrs. Harriet H. Atkinson da O'na yardım ediyordu. Yine bir Amerikalı olan Miss Maria Jacobsen ise başhemşire idi. Bunlara Amerikan eğitimciler ile yerli Ermeniler de yardımda bulunmuşlardır.⁵⁹

Dr. Atkinson, 1901 yılında Harput'a gelmiş ve hastane açılıncaya kadar küçük bir klinikte görev yapmıştır. 1915 yılında Dr. Atkinson'un ölümü üzerine, görevi karısı devralmış ve 1917 yılına kadar faal olarak çalışmıştır. 1917 yılında kapatılan hastane, 1919 yılında tekrar açılmış, 3 yıl daha hizmet verdikten sonra 1922 yılında tamamen faaliyetlerini durdurmuştur.⁶⁰

Tıbbî misyonerler faaliyetlerinin gereği olarak hastaneye gelen hastalara devamlı surette dinî telkin yapmışlardır. Bu telkinin neticesinde mensubu buldukları devletin siyasi hedeflerine hizmet etmiş olacaklarını açıkça beyan etmişlerdir. Bayan Atkinson hatıralarının bir bölümünde şunları yazmıştır:

Askerî hastaları Türkler, Kürtler ve Ermeniler teşkil ediyordu... Hükümetin Hıristiyan ve Müslüman askerlere davranışında bir farklılık gözüküyordu. Hastaların çoğu aynı zamanda uşak olarak gönderiliyordu. Yetkililere her gün dua etmenin ve Pazar günleri de özel ayin yapmanın geleneğimiz olduğuna söylediğimizde, itiraz etmeden izin verdiler. Bunu fırsat bilip devamlı olarak hastalara İncil'den okuduk. Birçok değerli saatimi o adamlara Allah sevgisini öğretmeye çalışarak geçirdim... Kolu kesilmiş bir öğretmen söylediklerimle çok ilgileniyordu. Fakat uzun süre özel konuşma fırsatı bulamadım. Bir gün beni çağırды ve I. John'dan okuma-

ya başladı. "Ne kadar güzel" diyerek okumaya devam etti. Ertesi gün hastaneden ayrılmıştı ama ben tohumun ekildiğini anlamıştım. İnsanlara İncil sevgisini tam olarak verseydik politik kapıyı açmak daha da kolaylaşacaktı.⁶¹

Sağlık misyonunda çalışan misyonerler fütursuzca dinî telkin yapmaya devam etmişlerdir. Bayan Atkinson bu umursamaz tavırlarını hatıralarında şöyle ifade ediyor:

1915 Ağustos'unda müfrit bir subay, kumandana, Türk askerlerini Hıristiyanlık telkini yaptığımızı anlatmış. Kumandan, eğer bunu kesmez isek İstanbul'a yazacağına söyledi. Hastanenin bizim olduğuna fakat bu hareketleri yapmaya devam ettiğimiz takdirde, askerleri hastaneden çıkaracağını belirtti. Bir süre için tüm ayinleri kestik. Bir müddet sonra benim ilahi söylememe ve konuşmama izin verdiler. İncil'den okumama ve vaz vermeme izin yoktu. Ne yazık ki! Biz gidinceye dek buna engel olamadılar.⁶²

D- MİSYONERLERİN SOSYAL HAYATLARI

Amerikan misyonerler Harput'ta Şehroz Mahallesi'nde mahallenin kuzey kısmındaki yamaçta ikamet ediyorlardı. Protestan oldukları için yerli Müslümanlar tarafından bu bölgeye *Purotlar* adı verilmekteydi. Şehroz'a 5 km. uzaklıkta Selvipınarı'nın alt tarafında birkaç bahçeği satın alarak kendilerinin *Garden House* dedikleri bağ evleri yapmışlardır. Bu yazlıklarda; tenis kortları ve havuzlara varıncaya kadar her türlü lüks bulunuyordu. Misyonerlerin bir mezarlıkları (maşatlık) burada, bir diğeri ise mahallenin arka tarafında bir yamaç üzerindeydi. Misyonerler, Müslüman-Türk unsurun hayat tarzından da etkilenmişlerdir. Özellikle yemeklerini Türkler gibi yapıyorlardı. Alice Riggs Harput'taki sosyal hayatları hakkında şu bilgileri vermektedir:

Harput'taki hayat bir kolej başkanının eşi için bile ilkeldi. Evlerde çeşme yoktu. Su testilerle taşınyordu. Kolej başkanının evi, sağanak yağışlarla stoklanan dışarıdaki su deposundan içeriye su pompalayan bir yel değirmeniyle diğer evler içinde en lüksü ve dikkat çekeni idi. Fakat rüzgâr olmadığında veya kuraklık sebebiyle depoda yeterli su birikmeyince suyun 1/4 mil uzaklığındaki çeşmeden getirilmesi gerekiyordu. Suyu keçi kıldan yapılmış bir torba ile Protestan bir rahip getirirdi. Yemek pişirmek için tuğladan yapılmış bir ocak, acil durumlar için gaz ocağı kullanılıyordu. Işık kaynağı ise sadece gaz lambalarıydı. Çoğu yerli ailenin gaz almaya gücü yetmediğinden ışık için çıra, zeytinyağı ve su kullanılırdı.

Yaz sonlarında ve sonbaharda, şiddetli ve sert geçen kış için bazı hazırlıklar gerekiyordu. Bodrumda çok miktarda mangal kömürü ve odun-tahta depolamak gerekiyordu. Konserve yapmak için gerekli olan hiçbir donanım ve doğal olarak buzdolabı da yoktu. Lahana, bal kabağı, kabak, havuç ve pancar gibi sebzeler soğuk bodrumda korunuyordu. Fasulye ve Bamya gibi sebzeleri korumak için ince bir ipe dizip sonra da güneş ışığı alıp kurumaları için açık bir yere asmak gerekiyordu. Bu kurutulmuş yiyecekleri tavan arasında depolamak mecburiyetindeydik. Çünkü bodrum çok nemliydi. Koyun eti büyük parçalar halinde kesilir, tavada kızartılır, bundan sonra tuzlanarak 6 galonluk yıkanmış kurulanmış gaz tenekelerine doldurulurdu. Yağ donunca eti kavrar ve kapatırdı. Çok değişik çeşitlerde turşu yapılır ve yöresel kırmızı kilden yapılmış çanaklar içinde (küp) korunurdu. Bölgenin geleneksel tatlısı olan orcik (yuvarlak halinde ceviz içleri iplere dizilerek, incelenirilmiş ve tatlandırılmış üzüm suyuna defalarca batırılırdı) ve bastuğ (incelenirilmiş ve tatlandırılmış üzüm suyu, tabakalar halinde lastik kıvamına gelinceye dek kurutulurdu) çok tüketilirdi. Buğday yörenin başlıca ürünüydü. Pirinç ise özel durumlarda kullanılmak için saklanırdı.⁶³

Bir misyoner eğitimci olan Edward Carey 1907 yılında kolejdeki bir haftalık tipik bir hayatını şöyle anlatmaktadır:

Cumartesi günü 50 papaz ve öğretmen için Seminary Letter'dan sekiz sayfa düzenleyip teksir ettim. Daha sonra yetimlerin barınabilmesi için bir çiftlik evi araştırdım. Pazar sabahı ayından sonra, şayet American Board geri kalan miktarı öderse, kız eğitimi için öğretmen maaşlarının bir kısmını bağışlamak için yapılan bir toplantıya katıldım. Keman dersleri ile Fenikelilerin dini üzerinde vaaz vermek ve kolejin son sınıf öğrencilerine psikoloji öğretmek için Pazartesi sabahı atla Harput'a döndüm. Salı günü 4. sınıf öğrencilerine Kudüs tarihi hakkında ders verdim ve yeni açılan bir halı dokuma atölyesi ile yine yeni açılan bir lokantayı ziyaret ettim. Çarşamba günü, Yunan tanrıları hakkında bir konferans verdim. İki saatimi son sınıf öğrencileriyle felsefe ve panteizm hakkında konuşarak geçirdim. Perşembe günü, her zaman girdiğim sınıflara ders verdim. Cuma günü ise, okulun fotoğrafını çekerek Amerikalı bir doktora gönderdim. Aynı gün 1200 kişiye Kudüs'ün coğrafyası ile ilgili bir ders verdim. Akşamleyin, misyonerlerin sosyal ve iş hayatı toplantısına katılarak, toplantı sonrası üçlü orkestrada viyolonsel çaldım. Harput'taki eğitimci misyonerlerin görevi katıyen ağır değildi.⁶⁴

E- MİSYONERLER VE ERMENİ OLAYLARI

Harput'taki Amerikan misyonerler, 11 Kasım 1895 tarihinde meydana gelen olayda kendilerinin fiziksel bir zarara uğramadığını, ancak bir kısım binalarının yandığını ifade etmektedirler. Hatta bu zarar ziyanın tazmini için Osmanlı Hükümeti'nin kendilerine 5 yıl sonra 100.000 dolar verdiğini belirtmişlerdir.

Amerika'da yayınlanan *The Armenian Review* adlı dergide ve *Gomidas Institute* tarafından çıkarılan bazı kitaplarda 19.yüzyılda Harput'a gelen Amerikan misyonerlerin hatıraları yayınlanmaktadır.⁶⁵ Ermeni katliamı ve soykırımı adı altında verilen bilgilerde ise ne gariptir ki bizzat kendilerinin isyanın teşvikçisi ve suçlu Ermenilere yardım ve yataklık yaptıkları ve bunları Dersim'e ve Amerika'ya kaçırdıkları açıkça belirtilmektedir.

Barbara J. Marguerian adlı bir Ermeni tarafından yayınlanan, Harput'taki Fırat Koleji'nin müdürü Ernest Riggs'in eşi Alice Riggs'in hatıralarında katliam (!) olarak nitelenen bilgiler şöyledir:

Bir sabah Mrs. Riggs uyandığında camdan evin Türk askerleri tarafından sarıldığını gördü. Biraz sonra kocası içeriye girerek bir an önce giyinmesini söyledi. Çünkü askerler evi aramaya karar vermişlerdi. Yan odada ise, henüz Kanada'dan yeni gelen ve uyandırılıp elbiselerini giyinmeleri istenen Pierce'ler vardı. Mrs. Riggs olanlardan sonra şunları anlatmıştır: "Ben Türkiye'de doğdum ve orada büyüdüm. Sultan Abdulhamid'in kulları altında Ermenilerin katlini küçük bir kız iken gördüm. Üzeri yazılı küçük bir kağıdın suç itham edildiğini biliyorum.

Mrs. Riggs, odasındaki şöminede küçük bir ateş yakar ve Mrs. Pierce ile mektupları, anıları, eline geçen en ufak kağıt parçasına kadar ateşe atar. Bu sırada Türkler diğer odaları gezmektedirler. Türkler odaya girdiklerinde Pierce'lerin kapısı üzerinde duran İngiliz bayrağını, Mr. Pierce'in saklamayı başardığı silahı ve yastığın altındaki Ermenilerin Mariam İncili'ni göremediler.⁶⁶

Elazığ'da Amerikalılar tarafından inşa edilen Annie Tracy Riggs Hastanesi'nin kurucusu ve başhekimisi Dr. Henry Herbert Atkinson'un karısı Harriet H. Atkinson'un hatıraları *The Armenian Review*'de Harput'taki katliamların görgü şahidi başlığı ile verilmiştir. Daha çok 1915 sonrası dönemle ilgili olan bu hatıralardan özellikle Ermeni olayları ve olaylardaki rollerini anlatan kısımlar şöyledir:

1915'de Ocak ayının ilk günü, 100 askeri tedavi ve himaye etmemiz için Kızılhaç para gönderdi. Biz de hastaneye 130-140 yatak daha ilave yaptık. Tifüs yüzünden

insanlar sokaklarda öldüğü için hastaneye rağbet çok fazlaydı. Yatakları döşemenin üzerine sermiştik. Yiyecek ve giyecek sağlarsak onları diğer hastanelerden daha iyi tedavi edebiliriz. Dr. Atkinson Ocak ayında gribe yakalanmıştı. Miss Maria Jacobsen ve ben tifüs olmuştuk. Bu yüzden yardımım çok az oluyordu. Doktor yapabileceğinden fazlasını yapmaya çalışıyordu. Hastane devamlı doluydu. Parası olan hasta askerler hastanemize girmek için subaylara rüşvet veriyordu. Hepsi doktoru seviyor ve ona güveniyorlardı... İlkbaharda Ermeni askerler arasında bir korku olduğunun farkına vardık... Harput'taki okullar kapatılmış, binaların çoğu da askerler için alınmıştı. Askerlik için yaşı küçük olanlar bize gelip yiyecek karşılığında iş istiyorlardı. Aslında istedikleri tek şey emniyetti ve en emin yer onlar için hastane idi. Doktor onlara iş verdi. Hizmetimizde çalışan bir genç bir gün hapse atıldı. Çünkü başka bir Ermeni gencinin cebinde bizim Toros'a yazılmış bir mektup bulunmuştu. Bu mektupta Rusların çok yakın olduğu ve yakında bizim Rus bayrağı altında kalacağımız yazılıydı. Dr. Atkinson, Toros'un kurtarılması için her yolu denedi fakat kurtarılmasını sağlayamadı. 10 süreyle sürgüne mahkûm edilirken, mektubu yazan genç de asıldı.⁶⁷

Atkinson hatıralarına şöyle devam ediyor:

Mayıs ayında (1915) bildiğime göre hiçbir sebep gösterilmeden birçok eğitimci profesör tutuklandı. Haziran'ın başında Diyarbakır'da kötü şeyler olmaya başladı. Dr. Judson A. Smith yardım için gönderildi. Mr. Harry Riggs de ona yardım etmek üzere Diyarbakır'a gitti. Olaylar sırasında yardımcı olamayan Mr. Riggs, Mrs. Hildegards Smith ile geri döndü. Bu sırada Dr. Atkinson yatağında yılanlık hastalığı ile çarpıştıyordu. 7 Haziran günü sabahleyin telefonun ziline şiddetli bir şekilde çaldığını duydum. Dr. Pierce şehirdeydi ve diğer tüm misyonerlerin kaldığı bahçenin Türk askerleri tarafından kuşatıldığını öğrenmişti. Onlar bazı evraklar için aranıyorlardı. Sebep ise Mrs. Smith idi. Kocasından uzaktayken onunla haberleşmek için bir telgraf şifresi getirmişti ve askerler bunu bulmuşlardı. Bundan başka hoş gitmeyen başka bir şey bulamadılar. Telefonu sökerek bir müddet buradaki misyonerleri suçlu saydılar. Ancak daha sonra misyonerlerin açık sözlü davranışları onların bu düşünüşünü bertaraf etti.

Tam bu sırada güya bir Ermeni tarafından yapıldığı iddia edilen bazı bombalar bulundu. Bundan önce Ermenilere silahlarını teslim etmeleri söylenmişti ve bir kısmı da bu isteğe uymuştu. Fakat diğerleri teslim etmediler. Daha sonra evler; silahlar ve suç teşkil edecek evrak yüzünden arandılar. Bir gün yakınımdaki

köylerden birine arkadaşlarımı görmek için gittim. Günlerden pazartı ve jandarmalar şehrin çıkışındaydı fakat geçmeye izin verdiler. Tam bir sessizlik hüküm sürüyordu. Bir eve gittim ve aileyi yerde halka şeklinde otururken buldum. Baba hapisteydi, yüzlerde terör ifadesi okunuyordu. Bahçe silah aramak için 2-3 feet derinliğinde kazılmıştı. Diğer bir eve gittim. Kadın küçük çocukları ile yalnızdı. Köyün papazı olan kocası hastanede bize sığınmıştı. Kocasının yerini ve iyi olduğunu biliyordum. Fakat ona sorulduğu zaman kocasının yerini söyleyebilir endişesiyle yerini söylemedim.⁶⁸

Resmi tehcir kararı alınmadan birçok Ermeni'nin kendilerine sığındığını, kendilerinin de bu kişileri himaye ettiğini anlatan Bayan Atkinson bu konuda şunları anlatmaktadır:

Güvenlik güçleri, burada olduğu sanılan adamlar için sık sık kapımıza geldiler. Orada olan herhangi birinin sözüne inanmayıp bizim sözümüze inanıyorlardı. Bir defasında bir polisi çağırıp bunun nedenini sordum. O da bana Van'da ne olduğunu bilip bilmediğimi sordu. Van'ın Ruslar değil, ihtilalci Ermeniler tarafından yakıldığı söyledi. Adamın doğru söyleyip söylemediğini bilmiyordum ve açıkçası onlara inandım. Kumandan, Dr. Atkinson ve bana tüm sıkıntılarının nedeninin, Rus sınırındaki Ermeniler arasındaki sürgünler ve vatan hainlerinin yüzünden olduğunu söyledi.⁶⁹

Hatıratında tehcir kararının alınmasından sonraki gelişmeler hakkında şunları ifade edilmektedir:

Dr. Atkinson, Vali ve Kumandan'dan hastanede çalışanların alınmayacağı konusunda söz aldı. Fakat hatırladığıma göre Temmuz ayında jandarmalar hastanede çalışan Ermenileri götürmek için geldiler. Bunlar asker kaçağı Ermenilerdi. 8 kişiydiler, en zekileri olan Suren bodruma saklanmıştı. Kızlardan biri de onu talaşlarla örtmüştü. Jandarma onu göremedi ve sinirlendi. Bulunmadığı takdirde hastanedeki tüm Ermenileri götürmek için geri döneceklerini söylediler. Biz de bunu yapacaklarından emindik. Birkaç dakikalığına sekizini dua yapmak için odamıza aldık. Doktor onları kurtarmak için bütün gücünü kullanacağını söyledi. Onlar gittikten sonra kızları çağırarak jandarmanın tehdidini ve bir kişi için 200-300 kişinin hayatını tehlikeye atmamalarını anlattım. Bunun üzerine kızlar gidip Suren'i çıkardılar ve Doktor onu götürüp jandarmaya teslim etti.⁷⁰

Daha sonra Harput'ta eczacılık yapan Melcon Luledgian adlı bir Ermeni'nin tutuklandığını ve tutuklanan bu kişinin sevkıyat sırasında kaçarak kendilerine sığındığını yazan Mrs. Atkinson, Melcon'un anlattıklarına ka-

narak sevkıyatta gönderilen bütün Ermenilerin öldürüldüğüne inanmış ve elinden gelen bütün gayreti gösterek onların kaçmasına yardım etmeye başlamıştır. Mrs. Atkinson'un bu konudaki hatıraları ise şöyledir:

Hapishaneye gidip gardiyanlara arkadaşa davranıp istediğim şeyleri yapacaktım. Doktor ise biraz daha ciddi olmalıydı. Bu yüzden yetkililere gitti ve resmî protesto ve isteklerde bulundu. Ona büyük saygıları vardı. Her zaman olmasa da zaman zaman istediği şeyleri yapmışlardı. Dört gündür hapishanede olan arkadaşlarımızı serbest bırakmayı kabul etmediler. Oysa biz, her akşam bırakılacakların tahmin ediyorduk. Bunun üzerine hapishaneye giderek subaylara yalvardım ve içeriye girdim. Melcon'un acı hikâyesini anlatarak bir avuç dolusu usturayı onlara verdim. Eğer bağlanıp bir yere gönderilirlerse, iplerini kesecek ve ateş etme başlayınca kaçacaklardı. Aynı gece gönderildiler ama akıbetleri hakkında bir şey öğrenemedik. Doktorun tavsiyesiyle adamlarımızın serbest bırakılması için kumandana gittim. Bütün adamlarımız özellikle Suren için yalvardım. Onu biz teslim ettiğimiz için öldürülürse vebalinin üzerimizde kalacağını anlattım. Kumandan öldürülmeyeceklerine dair teminat verdi fakat yollara çalışmaya gönderileceklerini söyledi. Ben Melcon'un başından geçenleri anlattım ama nerden duyduğumu söylemedim. Kumandan omuz silerek, "eğer doğru olsaydı ben duymaz mıydım?" dedi. Buna rağmen Suren'in isminin altına bir çizgi çaktı ve Vali ile onun hakkında konuşacağını söyledi. Öğleden sonra Suren serbest bırakıldı ve bir daha dokunulmadı. Bundan sonra benim için serbest bırakılan genç adam daima konuşuldu. Hastanede 15 ay boyunca bize büyük yardımı dokunan Suren daha sonra Dersim yoluyla Rusya'ya kaçtı.⁷¹

1915 sonbaharında Mezre yani bugünkü Elazığ şehrinin kurulu olduğu yerde bulunan hapishanenin yanma hadisesi olmuştur. Bu olay hakkında ise şunları yazmıştır:

Bir sabah silah sesleri ile uyandık. Mezre'de bir ateş görünüyordu. Ertesi gün içinde mahkumların bulunduğu hapishanenin muhafaza altında tutulan bir kısmının yandığını öğrendik. Toros ve Dr. Atkinson'a yardım eden bir doktor da hapishanedeydi. Kaçmaya yeltenen bazı mahkûmlar vuruldu, geri kalanları yandı. Bu iki olay en sonuncularıydı. Yangının çıkmasının sebebi hakkında iki hikâye vardı. Birisi, mahkûmların gönderilmesi emri geldi. Mahkûmlar bunu reddettiler ve subaylar onların yakılmasını emretti. Bu doğru olabilir, çünkü binanın o kısmı eski ve o kadar değerli değildi. İkincisi, onlara dışarı çıkmaları emredildi, daha önce bulunan

bombaları yapan Hüseyinli şişman bir adam yatakhaneyi yakmış şekildeydi. Bu ikinci hikâyeye inanmamızı gerektiren bazı ipuçları da vardı. Birkaç gün önce, gönderilmeleri halinde hapishaneyi uçurmak amacıyla bomba yapmak için malzeme arayan Hüseyinli adamı duymuştuk. Ayrıca deli de olabilirdi. Toros ve Doktor onun arkadaşlarıydı.⁷²

Annie Tracy Riggs Hastanesi 1915 yılı sonlarından 1917 Mart'ına kadar, Kürtler ile işbirliği yapılarak Dersim'e kaçak Ermeni gönderen bir yeraltı istasyonu görevi görmüştür. Bu durumu Mrs. Atkinson şöyle anlatıyor:

Birkaç hafta sonra bir akşam, Dersim'den tanıdığımız bir grup Kürt'ün 40 pound karşılığında isteyeni Dersim'e göndereceklerine dair Harput'tan bir haber aldık. Hava karardıktan sonra konsolosloğa gittim. Beraberimde Prof. Luledgian'ı da götürdüm. O'nu Kürtler gibi giyinmiş 4-5 adamlı birlikte Dersim'e gönderdik. Daha sonra bizim arka veranda isyancıları Dersim'e gönderen bir yeraltı istasyonu görevini gördü. Bu işin tehlikeli olduğunu hisseder hissetmez, gönderme faaliyetini durdurduk. Bu kaçma metodu 1917 yılı Mart'ında Vali değişinceye kadar bir buçuk yıl yüzlerce kişinin kaçmasıyla devam etmişti. Daha sonra tamamen durdu.⁷³

Bu hatıralardaki ifadelerden, gerek isyan öncesi gerekse isyan sonrası süreçte misyonerlerin Ermenileri tahrik ve teşvik edici tavırları açık bir şekilde görülmektedir. Tehcir sırasında birçok Ermeni'nin misyonerler vasıtasıyla Dersim'e kaçırıldığı ve bu kaçırılan kişilerin akıbeti konusu ise düşündürücüdür.

F- AMERİKALI MİSYONERLERİN HARPUT'U TERKEDİŞLERİ

1914 Kasım'ında Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na fiilen katılması sonucu, Ermenilerin Doğu cephesinde isyancı tutumlarının devam etmesi ve katliamlar yapmaları sebebiyle 1915 yılında tehcire tabi tutuldukları malumdur. Bu olaydan sonra Amerikalı misyonerlerin kendi istekleri ile ülkeyi terk ettikleri görülür. Bu terkedişin en önemli sebepleri arasında; Ermenileri isyan etmeleri konusundaki tahrikkâr tavırlarının anlaşılmasından korkmaları, üzerinde çalışma yaptıkları Ermeni nüfusun başka yerlere göç ettirilmeleri ve ABD'nin Türkiye'nin müttefiki olmaması gösterilebilir.

Harput'taki Amerikan misyonerler 15 Kasım 1915'de Harput şehrini kısmen terk ettiler. Annie Tracy Riggs Hastanesi doktoru olan Henry Herbert Atkinson ve karısı Harriet Atkinson ile Henry Riggs, bir süre daha Harput'ta kaldılar. 15 Kasım 1915'de Harput'u terk eden kafiyele şu kişiler bulunuyordu: Bay ve Bayan Riggs ile iki çocukları, Ernest Riggs'in kız kardeşi Mary, Bayan

Margaret Campbell (Jamaikalı bir hemşire), Bay ve Bayan Pierce (Kanadalı misyoner çift), iki çocukları ve Marriam (Riggs'lerin sonradan evlat edindikleri ve çocuklarına bakan Ermeni kızı). 1910'da Harput'tan ayrılan Henry Riggs yeniden Harput'a gelmiş ve yatakhane kalan 56 kıza ve kolejlin mallarına sahip olmak için Harput'ta bırakılmıştır. Dr. Henry H. Atkinson ve eşi de Mezre'deki Annie Tracy Riggs Hastanesi'ne nezaret etmek için kaldı. Diğerleri gittikten altı hafta sonra Türkiye'deki hizmetinin 14. yılını bitirdiği 1915 senesi Noel günü öldü.⁷⁴

Bayan Atkinson ve Henry Riggs Harput'u muhtemelen 1917 yılında terk etmişlerdir. Çünkü bu tarihlerde ABD, İtilaf Devletleri safında savaşa katılmıştı.

1919 yılında, Henry Riggs, bir heyet ile geri dönerek, bu kez Kürtler üzerinde faaliyette bulunmak istediye de, bir netice alamayarak ülkesine geri dönmüştür. Böylelikle Amerikan misyonerlerin Harput ve çevresindeki eğitim çalışmaları noktalanmış oldu.

Bayan Riggs hatıratında dönüş için şu notları düşmüştür:

İlk problem, seyahat için gerekli olan izin belgelerini Osmanlı Hükümeti'nden sorunsuz bir şekilde almaktı. İyice anlaşıldı ki, Türk iktidarı, yurtlarından tahliye edilip pislik, hastalık, rezalet ve dehşet içinde ölmeleri için yollara salınan Ermeni halka yapılanlara Amerikalılar'ın şahit olmaması için bizlerin dönmesini istediler. Amerikan konsolosu Mr. Davis sonunda dönüş için gerekli olan izin belgelerini tanzim etmeyi başardı. Allahtan ekip üyelerinden Ermeni Türk vatandaşı Marriam, Jamaikalı hemşire ve Kanadalı Pierce'lerin uyruklarını bildirmemişti.⁷⁵

Riggs veya bu hatıraları derleyen Ermeni araştırmacı Merguerian, yukarıdaki pasajda tezata düşmüşlerdir. Osmanlı Hükümeti misyonerlerin yapılan rezalete(!) şahit olmasını istemiyor ve onları hemen göndermeyi ar-

zu ediyorsa izin belgelerini niçin bu kadar zorlukla aldılar? Bunun dışında, Harput'ta kalan diğer misyonerlerin daha iki yıl faaliyetlerini sürdürmesine niçin izin verdiler?

Harput'u terk eden misyoner kafilesi Urfa'da İsviçre misyonu tarafından karşılanmış ve burada son günlerde cereyan eden Ermenilerin göçe mukavemet etmeleri yolundaki hikayeler Mrs. Riggs'e anlatılınca, *ölmeleri lazımsa, yurtları için birlikte dövüşerek ölmeleri daha iyi olacaktır* demiştir. Urfa'da bulunan American Board misyoneri Mr. Leslie karısını ve kızını Anteb'e yolladıktan sonra Ermenilere yardım için burada kalmış ve ihaneti anlaşılınca bir şişe asit fenik içerek intihar etmiştir. Urfa'dan Anteb'e geçen kabile burada Dr. Shepard tarafından karşılanmıştır. Bu kişi Alice Riggs'in babasıdır. Dr. Shepard tehirden Protestan ve Katolik Ermenilerin muaf tutulması yolunda çalışmış ve bu hususta İstanbul'a gitmişse de başarılı olamamıştır. Daha sonra Beyrut'a ulaşan kabile burada Beyrut Amerikan Üniversitesi başkanı olan Dr. Daniel Bliss'in yerine geçen Dr. Howard Bliss tarafından karşılanmış ve ağırlandı. Riggs'ler burada kalmaya karar vermiş ve birkaç ay sonra Ernest Riggs Hazırlık Bölümü Başkanlığı'na getirilmiştir. Bu görevinden sonra The Armenian-America Society sekreteri, Yakın Doğu arızasının eğitim müdürü, 1933'den sonra da Yunanistan Anadolu Koleji başkanı olarak hizmet vermiştir.⁷⁶

SONUÇ

Amerikan misyonerlerin Harput'taki yaklaşık 60 yıllık serüvenleri kendileri açısından başarılı geçmiştir denilebilir. Ermenileri Protestan mezhebine geçirmek ve bir müddet sonra Osmanlı Devleti'ne isyan etmelerini sağlayacak kadar bilinçlendirmek konusunda ciddi çalışmalar yapmışlardır. Misyoner faaliyetleri içerisinde nitelendirilebilecek bütün alanlar Harput için uygulamaya konulmuştur. Bu durum doğal olarak Amerikan fikir ve metotlarına bir hayranlık da uyandırmıştır.

KAYNAKLAR

- 1 Misyonerliğin tanımı ve özellikleri için bkz. Şaban Kuzgun "Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerliği'nin Doğuşu", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 1, Kayseri, 1983; Erdal Açıkse, "Misyonerliğin Tanım ve Faaliyetleri Hakkında Kısa Bir Değerlendirme", *Müdafaa-i Hukuk*, Sayı 72, Ağustos 2004, s. 30-32.
- 2 Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, T.T.K., Ankara, 1983, s. 40.
- 3 Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, T.T.K., Ankara, 2003, s. 35.
- 4 Frank A. Stone, "The Life and Death of Armenia or Euphrates College, Harput (Kharput), Turkish Armenia", *The Armenian Review*, Boston 1977, C. 30, Sayı 2-118, s. 148.
- 5 Erdal Açıkse, "Türk-Amerikan Münasebetlerinin Değerlendirilmesi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 13, Ankara, 2002, s. 542.
- 6 Stone, s. 149.
- 7 İdris Yücel, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2005, s. 13.
- 8 Erdal Açıkse, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Misyoner Faaliyetleri", *Türk Millî Bütünlüğü İçinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sempozyumu Bildirileri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları No: 6, Kayseri, 23 Mart 1990, s. 250.

- 9 E. Kırşehirlioğlu, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, İstanbul, 1963, s. 30.
- 10 Stone, s. 149.
- 11 Tevfik Çavdar, *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, İstanbul, 1970, s. 87-89.
- 12 Kırşehirlioğlu, s. 34; Orhan Kılıç, *Harput'ta Ermeniler ve Misyoner Faaliyetleri*, Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Basılmamış Lisans Tezi, Elazığ, 1986, s. 28-29.
- 13 Kırşehirlioğlu, s. 34.
- 14 Kırşehirlioğlu, s. 35.
- 15 Kılıç, s. 31.
- 16 *Ermeni Komiteleri (1891-1895)*, (Yayına Hazırlayanlar: Necati Aktaş, Uğurhan Demirbaş, Ali Osman Çınar, Mücahit Demirel, Seher Dilber, Recep Karacakaya, Nuran Koltuk, Ümmihani Ünemlioğlu), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 48, Ankara, 2001, s. 62.
- 17 Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın 1893-1897 yıllarını kapsayan diplomatik belgelerinden alınan bilgilere göre tespit edilen nüfustur. Bkz. Siyasi Meseleleri Araştırma Grubu, "Fransa Dışişleri Bakanlığı Belgeleriyle Ermeni Meselesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 1, Mart 1985. Ayrıca bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1987, s. 141.
- 18 1914 Resmi İstatistiği verileridir. Bkz. Azmi Süslü, Fahrettin Kırzioğlu, Refet Yinanç, Yusuf Halaçoğlu, *Türk Tarihinde Ermeniler (Temel Kitap)*, Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No: 2, Ankara, 1995, s. 114.
- 19 Mustafa Cintosun, *Misyonerlik ve Harput'taki Amerikan Misyoner Okulları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa, 2006, s. 29.
- 20 Barbara J. Merguerian, "An American in Kharpert", *The Armenian Review*. Bölüm 24, No: 2, Boston, Sonbahar 1983. s. 26.
- 21 Harput'ta Amerikan misyoneri ve faaliyetleri hakkında günümüze kadar önemli çalışmalar yapılmış ve yayınlanmıştır. Bu konuda yapılan en kapsamlı araştırma için bkz. Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, T.T.K., Ankara, 2003. Bu makaleyi, yapılan çalışmalardan derlenmiş bilgilerden oluşmuş bir tekrar olmaktan çıkarmak için Amerikan misyonerlerin kendi yazdıklarının ışığında yaptıkları faaliyetleri sunmaya çalışacağız.
- 22 150 Yıllık Kin, *Milliyet Gazetesi*, 24 Ekim 1984, s. 9.
- 23 Merguerian, s. 25.
- 24 Stone, s. 150.
- 25 Stone, s. 159.
- 26 Stone, s. 159.
- 27 Marguerian, s. 25-27.
- 28 Stone, s. 149-150.
- 29 Merguerian, s. 25.
- 30 Stone, s. 150.
- 31 Stone, s. 151.
- 32 Crosby H. Wheeler, *Ten Years on the Euphrates or Primitive Missionary Policy Illustrated*, Boston, 1868. s. 87
- 33 Stone, s. 151.
- 34 Stone, s. 151-152.
- 35 Stone, s. 152.
- 36 Stone, s. 152.
- 37 Stone, s. 152.
- 38 Stone, s. 154.
- 39 Stone, s. 154.
- 40 Stone, s. 154.
- 41 Kılıç, s. 56.
- 42 Stone, s. 154-155.
- 43 Merguerian, s. 25.
- 44 Stone, s. 155
- 45 Stone, s. 156.
- 46 H. Philibosian, *Memoranda of Euphrates College*, (Notlar halindedir basım yeri ve tarihi belirtilmemiştir.)
- 47 Stone, s. 157.
- 48 Stone, s. 158.
- 49 Stone, s. 160.
- 50 Erdal Açıkse, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri İle İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler)", *Yeni Türkiye*, Sayı 38, Mart-Nisan 2001, s. 941; Frank A. Stone, s. 160-161.
- 51 Merguerian, s. 26.
- 52 Stone, s. 159.
- 53 Merguerian, s. 29.
- 54 Stone, s. 161.
- 55 Stone, s. 162.
- 56 Kılıç, s. 73.
- 57 Merguerian, s. 27.
- 58 İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, c. 1, İstanbul, 1959, s. 225.
- 59 Harriet H. Atkinson, "Mrs. Harriet H. Atkinson's Eyewitness Account of The Massacres at Harpoot", *The Armenien Review*, sayı 1-113, Bölüm 29, Boston, Sonbahar, 1976, s. 3.
- 60 Merguerian, s. 26.
- 61 Harriet H. Atkinson, "Mrs. H. H. Atkinson's Eyewitness Account of The Massacres at Harpoot", *The Armenian Review*, Sayı 113, Bölüm 29, Boston, Sonbahar 1976, s. 3.
- 62 Atkinson, s. 6.
- 63 Merguerian, s. 27.
- 64 Stone, s. 158.
- 65 Hatıralar ile ilgili geniş bilgi için bkz. Barbara J. Marguerian; "An American in Kharpert", *The Armenian Review*, Bölüm 24, No: 2, Boston, Sonbahar, 1983; Harriet H. Atkinson; "Mrs. H. H. Atkinson's Eyewitness Account of the Massacres at Harpoot", *The Armenian Review*, Sayı 113, Bölüm 29, Boston, Sonbahar, 1976; Crosby H. Wheeler, *Ten Years on the Euphrates or Primitive Missionary Policy Illustrated*, Boston, 1868; Henry. H. Riggs, *Days of Tragedy in Armenia, Personal Experiences in Harpoot, 1915-1917*, Michigan, Gomidas Institute, 1997; *Seven Years in Harpoot*, Michigan, Gomidas Institute, 2000.
- 66 Marguerian, s. 28-29.
- 67 Atkinson, s. 7.
- 68 Atkinson, s. 7-8.
- 69 Atkinson, s. 8-10.
- 70 Atkinson, s. 11.
- 71 Atkinson, s. 12.
- 72 Atkinson, s. 13-14.
- 73 Atkinson, s. 15.
- 74 Marguerian, s. 29.
- 75 Merguerian, s. 29.
- 76 B. J. Merguerian, "An American in Kharpert", s. 30.